

Η βιομηχανική ιστορία της Δωδεκανήσου

Τχνη και κατάλοιπα στον αστικό ιστό

Πολυτεχνείο Κρήτης - Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών - Έτος 2017
Εκπόνηση: Πηνελόπη Μπάρδα, Επίβλεψη: Αμαλία Κωτσάκη

Η βιομηχανική ιστορία της Δωδεκανήσου

Έχνη και κατάλοιπα στον αστικό ιστό.

Πολυτεχνείο Κρήτης - Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών - Έτος 2017
Εκπόνηση: Πηνελόπη Μπάρδα, Επίβλεψη: Αμαλία Κωτσάκη

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
ΜΕΘΟΔΟΣ	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑΣ	13
1.1 Η κατάκτηση της Δωδεκανήσου από τους Ιταλούς	14
1.2 Η βιομηχανική ανάπτυξη στα Δωδεκάνησα την περίοδο της Ιταλοκρατίας	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο Η ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ	19
2.1 Η ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα	20
2.2 Η βιομηχανική ανάπτυξη μετά την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο Η ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΜΟΝΑΔΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ	27
4.1 Οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις της Ρόδου	28
4.2 Οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις της Κω	35
4.3 Η βιομηχανικές εγκαταστάσεις της Καλύμνου	40
ΕΡΜΗΝΕΙΑ	42
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	47
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	49

α. Σκοπός

Σκοπός είναι ο καθορισμός της συμβολής της βιομηχανικής εξέλιξης στην διαμόρφωση των αστικών κέντρων της Δωδεκανήσου, από την εκβιομηχάνιση (1926) ως σήμερα. Ο λόγος που επιλέχθηκε η Δωδεκάνησος είναι πως η βιομηχανική δραστηριότητα ξεκίνησε την περίοδο που βρισκόταν υπό ιταλική κατοχή, η οποία την επηρέασε σε αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό επίπεδο και ξεχωρίζει σήμερα από την υπόλοιπη Ελλάδα.

β. Αντικείμενο

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελούν οι βιομηχανικές ζώνες των νησιών της Ρόδου, Κω και Καλύμνου, στα οποία βρίσκονται η πλειοψηφία των βιομηχανικών εγκαταστάσεων που δημιουργήθηκαν στα Δωδεκάνησα, και τοποθετούνται μέσα στον πολεοδομικό ιστό. Οι περίοδοι στις οποίες θα επικεντρωθεί η εργασία, είναι η περίοδος της Ιταλοκρατίας, η Ενσωμάτωση με την Ελλάδα και οι τελευταίες δεκαετίες μέχρι σήμερα.

γ. Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Όσον αφορά την ιστορική εξέλιξη της Δωδεκανήσου έχουν συγγραφεί διάφορα ιστορικά βιβλία, άρθρα σε τοπικές εφημερίδες αλλά και ερευνητικές εργασίες σε διάφορους τομείς. Ενώ για τη βιομηχανική ανάπτυξη της Δωδεκανήσου είχε διοργανωθεί το 2008 ένα τριήμερο συνέδριο στη Ρόδο, με θέμα «Η Βιομηχανική Κληρονομιά της Δωδεκανήσου», το οποίο περιλάμβανε εισηγήσεις, από διάφορους επιστήμονες, για τις βιομηχανικές επιχειρήσεις που αναπτύχθηκαν στα νησιά της Δωδεκανήσου.

Τα βιβλία που αποτέλεσαν αναφορές για την εργασία ήταν:

- Slotta Rainer, *Εισαγωγή στη Βιομηχανική Αρχαιολογία*, Αθήνα, 1992, εκδόσεις: Πολιτιστικό Τεχνολογικό ίδρυμα ETBA
- Κολώνας Βασίλης, *Η ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα, 1912-1943*, εκδόσεις Ολκός, Αθήνα, 2002
- Γιαννοπουλος Γιάννης, *Σύντομη ιστορία της Δωδεκανήσου*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, 1997

Καθώς και τα πρακτικά του συνεδρίου που εκδόθηκαν σε ένα τεύχος από το ΤΕΕ Δωδεκανήσου το 2009 με τίτλο «Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου».

α. Μέθοδος συλλογής ερευνητικού υλικού

Η συλλογή του ερευνητικού υλικού βασίστηκε σε

1. αρχειακή έρευνα

Όσα αρχιτεκτονικά σχέδια δασώνονται μέχρι σήμερα και φωτογραφικό υλικό εποχής βρέθηκαν στο ιταλικό αρχείο Δωδεκανήσου του ΓΑΚ (Γενικά αρχεία κράτους) καθώς και στις Τεχνικές Υπηρεσίες του Δήμου Κω.

2. σε βιβλιογραφική έρευνα
3. διαδικτυακή έρευνα
4. Έρευνα στον Τύπο.

Τοπικές ιστοσελίδες από εφημερίδες συντέλεσαν στην εύρεση φωτογραφιών και πληροφοριών για την σημερινή κατάσταση των εγκαταστάσεων αλλά και τις κινήσεις των τοπικών αρχών για πιθανή αποκατάσταση τους.

β. Ερμηνευτική μέθοδος

Η ερμηνευτική μέθοδος βασίζεται στην συνανάλυση όλων των φάσεων της εξέλιξης της βιομηχανικής δραστηριότητας στα νησιά της Δωδεκανήσου με την ιστορική εξέλιξη της Δωδεκανήσου από την εκβιομηχάνιση ως την αποβιομηχάνιση και την τελική σημερινή της κατάσταση.

Οι χρονικές περίοδοι που θα αναλυθούν είναι στο 1^ο κεφάλαιο η Ιταλοκρατία (1923-1943) κατά την οποία αναπτύχθηκε η βιομηχανία, στο 2^ο κεφάλαιο η περίοδος μετά την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948) στην Ελλάδα, κατά την οποία παρατηρείται η συνεχής ανάπτυξη της βιομηχανίας σε ελληνικά χέρια, στο 3^ο κεφάλαιο η περίοδος παρακμής της βιομηχανικής δραστηριότητας όπου παρατηρούνται και οι συνέπειές της στο αστικό περιβάλλον των νησιών, και τέλος στο 4^ο κεφάλαιο αναλύονται ξεχωριστά οι βιομηχανικές μονάδες που εντοπίζονται στα αστικά κέντρα της Δωδεκανήσου.

γ. Υπόθεση εργασίας

Η Ιταλική Κυριαρχία στα Δωδεκάνησα επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τη δωδεκανησιακή ζωή σε όλους τους τομείς, κυρίως σε οικονομικό και πολεοδομικό επίπεδο. Στον τομέα της βιομηχανίας, η Ιταλοκρατία ήταν ο καταλύτης για την ραγδαία ανάπτυξή της στα νησιά της Δωδεκανήσου, πολύ νωρίτερα από την υπόλοιπη Ελλάδα, δημιουργώντας μεγάλες και σύγχρονες εργοστασιακές μονάδες, που ξεχωρίζουν για το νέο αρχιτεκτονικό τους στυλ, ικανές να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες της αγοράς εκείνης της εποχής. Η επιτυχία του βιομηχανικού κλάδου συνέχισε και μετά την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα, έχοντας ήδη εδραιωθεί οι επιχειρήσεις στη τοπική και παγκόσμια αγορά. Προς το τέλος του 20^{ου} αιώνα, παρατηρείται στροφή της οικονομικής δραστηριότητας των νησιών στον τριτογενή τομέα με αποτέλεσμα τη παρακμή της βιομηχανίας, το κλείσιμο των περισσότερων επιχειρήσεων και τη πλήρη εγκατάλειψη των βιομηχανικών εγκαταστάσεων μέχρι σήμερα.

Τα κατάλοιπα αυτά, της βιομηχανικής και τεχνικής ανάπτυξης, χαρακτηρίζονται ως «Βιομηχανική Κληρονομιά» και μπορεί να είναι τα παλιά βιομηχανικά κτίρια-τοπία, οι εργατικές κατοικίες, τα μέσα επικοινωνίας-μεταφοράς, οι μηχανές-εργαλεία, αλλά και έντυπα, χειρόγραφα κείμενα, αρχεία και φωτογραφικό υλικό.¹ Έχουν ιδιαίτερη ιστορική και κοινωνική αξία, ως τα κατάλοιπα της καθημερινής ζωής μίας παλαιότερης εποχής, αλλά και τεχνολογική και επιστημονική αξία στην ιστορία της μεταποίησης, της μηχανικής, των κατασκευών και μπορεί να έχουν και σημαντική αισθητική αξία για την ποιότητα της αρχιτεκτονικής, της μελέτης και του σχεδιασμού.²

Στη παρούσα ερευνητική εργασία αναλύεται η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου, δίνοντας έμφαση στην ιστορική και αρχιτεκτονική της αξία και εξετάζεται η σημερινή κατάσταση των βιομηχανικών εγκαταστάσεων καθώς και οι κινήσεις των τοπικών αρχών για την αποκατάσταση και επανάχρησή τους.

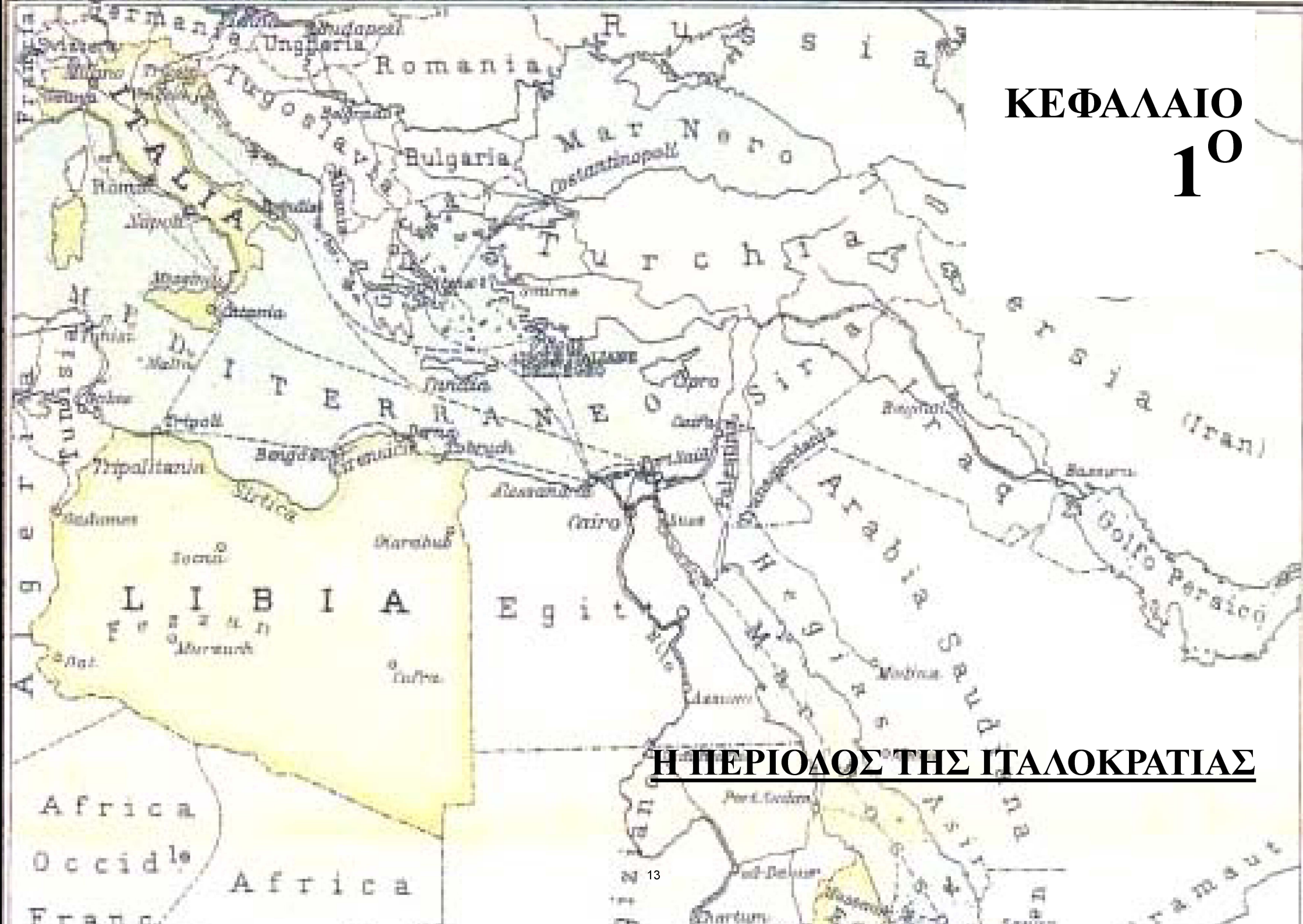
1. Παρεθénης Σ., 2007: 11, 12

2. Χάρτα του Nizhny Tagil

Τα ερευνητικά ερωτήματα στα οποία η εργασία θα επιχειρήσει να απαντήσει είναι:

1. Πότε αναπτύχθηκε η βιομηχανία στα Δωδεκάνησα και πώς επηρεάστηκε από τις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές ανά ιστορική περίοδο.
2. Εάν και πώς επηρεάστηκαν τα αστικά κέντρα από την ανάπτυξη της βιομηχανίας.
3. Ποια είναι η σημερινή κατάσταση των καταλοίπων της βιομηχανίας και ποια η αντιμετώπισή τους από της δημοτικές αρχές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑΣ

1.1 Η κατάκτηση της Δωδεκανήσου από τους Ιταλούς

Εικ.1.: Ένημερωτικός χάρτης. Τα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα και η θέση τους στο ΝΑ Αιγαίο και στη Μεσόγειο

Η Ιταλία συγκροτείται ως ενιαίο κράτος το 1870 και είναι από τις τελευταίες ευρωπαϊκές χώρες που αναπτύσσουν αποικιοκρατική πολιτική. Ο Ιταλοτουρκικός πόλεμος που ξέσπασε τον Σεπτέμβριο του 1911, για την κατάληψη της Τριπολιτίδας και της Κυρηναϊκής, στάθηκε ως η κύρια αφορμή για τη διεκδίκηση της Ιταλίας προς την Ανατολή. Η κατάληψη αυτή παρουσιάστηκε από τους Ιταλούς ως προσωρινή εξαιτίας της εμπόλεμης κατάστασης όμως στη συνέχεια, και ανάλογα με τις εκάστοτε διεθνείς συνθήκες, εδραιώθηκε σταδιακά η αναγνώριση της ιταλικής κατοχής στα Δωδεκάνησα και τέλος η προσάρτησή τους στο ιταλικό βασίλειο το 1923 μέχρι το 1943.³

Η ιταλική διοίκηση της Δωδεκανήσου χωρίζεται σε δύο περιόδους, από τον Μάιο του 1912 ως τον Οκτώβριο 1923 και από τον Ιούλιο του 1923 ως τον Οκτώβριο του 1943. Την πρώτη περίοδο οριστικοποιείται διεθνώς η ιταλική κυριαρχία στα Δωδεκάνησα αλλά είχε τη μορφή στρατιωτικής διοίκησης των νησιών. Η δεύτερη περίοδος άρχισε με τη συνθήκη της Λωζάννης μετατρέποντας τη στρατιωτική διοίκηση των νησιών σε πολιτική και προσαρτίζοντας τα νησιά στη φασιστική πλέον Ιταλία. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από τη σκληρή στάση της Ιταλίας προς τον ελληνισμό της Δωδεκανήσου, παρά τις υποσχέσεις της για τη διασφάλιση του ελληνικού χαρακτήρα των νησιών. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρείται πλήρης εξιταλισμός της δημόσιας ζωής και αλλοίωση της εθνολογικής σύστασης του πληθυσμού μέσω παρεμβάσεων στην οικονομία, φορολογία και παιδεία.⁴

3. Κόλωνας, 2002, σελ. 8,9

4. Επαρχείο Κώ 2002, σελ. 81, 121

1.2 Η βιομηχανική ανάπτυξη στα Δωδεκάνησα την περίοδο της Ιταλοκρατίας

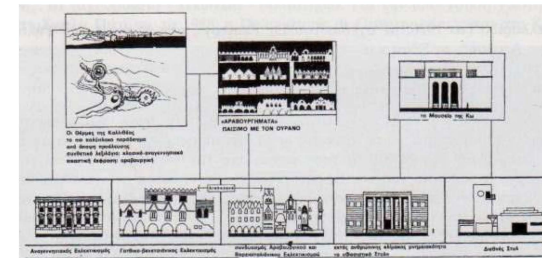
Στα Δωδεκάνησα, έως και το 1912, δεν υπήρξαν σημαντικές βιομηχανικές εγκαταστάσεις, ενώ αυτές που δημιουργήθηκαν από το 1912 έως το 1923 - τη πρώτη περίοδο της Ιταλοκρατίας - δεν είχαν ιδιαίτερα μεγάλη παραγωγική δύναμη εφόσον η ιταλική κυριαρχία θεωρούνταν «προσωρινή». Ο χαρακτήρας τους ήταν περισσότερο βιοτεχνικός παρά βιομηχανικός με σκοπό να καλύψουν τις τοπικές ανάγκες. Τα εργαστήρια και οι μύλοι είχαν οργάνωση οικογενειακής μορφής και κατά το μεγαλύτερο ποσοστό, επικεντρώνονταν στην κατεργασία προϊόντων τοπικής παραγωγής.

Εικ.2.:Παραδοσιακός μύλος στη Κω.

Το 1923, με την εδραίωση της Ιταλικής κυριαρχίας, ξεκινάει μια νέα περίοδος μεγάλων πολυεσδομικών και κτιριακών επεμβάσεων. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην ανάπτυξη του βιομηχανικού τομέα, ως μέσο επικράτησης του ιταλικού στοιχείου στην οικονομική ζωή των νησιών. Οι επιχειρήσεις αυτές ασχολήθηκαν με την αγγειοπλαστική, αρωματοποιία, σαπωνοποιία, ελαιουργία, αλευροβιομηχανία, βυρσοδεψία, οινοποιία, σιδηρουργία, ταπητουργία, και επεξεργασία σπόγγου και καπνού.

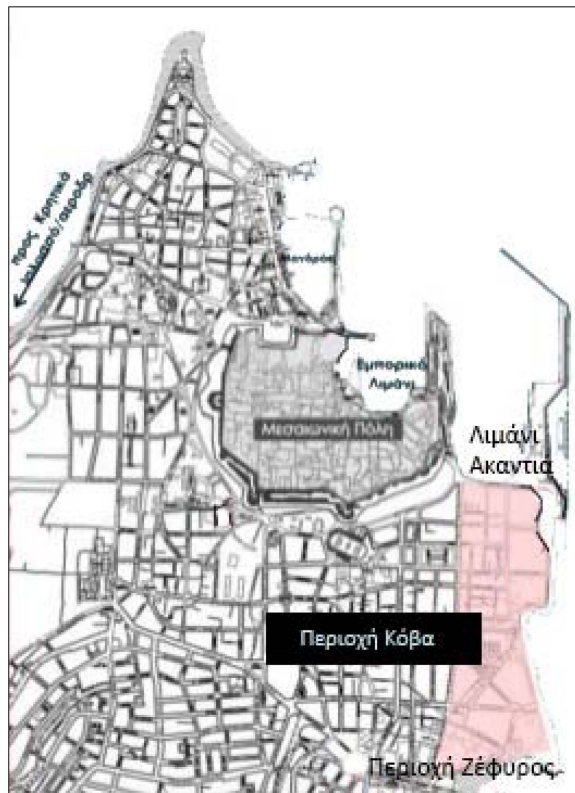
Η δεύτερη περίοδος της Ιταλοκρατίας, μπορεί να χωριστεί σε δύο αρχιτεκτονικές περιόδους από το 1923 έως το 1936 υπό τη διοίκηση του Mario Lago και από το 1936 έως το 1946 υπό τη διοίκηση του Cesare Maria DeVecci. Τα πρώτα βιομηχανικά κτήρια, κατασκευάστηκαν επί διοίκησης του Mario Lago και με βασικό αρχιτέκτονα τον Florestano DiFausto. Σε μορφολογικό επίπεδο

Εικ.3.: Οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί που χρησιμοποιούν οι Ιταλοί στα Δωδεκάνησα. Μορφολογική κατάταξη κατά τον Αντωνιάδη.

απηχούν τις επιρροές του Εκλεκτικισμού, που ήταν το κυρίαρχο ρεύμα στην αρχιτεκτονική της εποχής. Συνδυάζονται χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής της Β. Ιταλίας, της Ιπποτικής αρχιτεκτονικής και της

ανατολικής Μεσογείου. Σκοπός ήταν να παρουσιαστούν οι Ιταλοί κατακτητές ως «προστάτες» χωρίς να επιβάλουν τα αρχιτεκτονικά πρότυπα της μητρόπολης, αλλά να τα ενσωματώσουν στην τοπική αρχιτεκτονική. Μετά το 1936, με την αλλαγή της αποικιακής πολιτικής της Ιταλίας σε αυτή του «κατακτητή», διακρίνεται μία προσπάθεια επιβολής της φασιστικής ιδεολογίας, μέσω της εφαρμογής των αρχών της «Ρασιοναλιστικής» αρχιτεκτονικής. Η μορφολογία των κτηρίων χαρακτηρίζεται από εξαιρετική λιτότητα, γεωμετρικότητα αλλά και μνημειακότητα. Πρόκειται για επιμήκη κτήρια με ορθολογική οργάνωση και αυστηρή πειθαρχία των όψεων, τα οποία χαρακτηριστικά δημιουργούν το αίσθημα του απρόσιτου και του επιβλητικού.⁵

Εικ.4.: Πολεοδομικός χάρτης Ρόδου. Βιομηχανική περιοχή Κόβα.

Ως το μεγαλύτερο νησί της Δωδεκανήσου, η Ρόδος γνώρισε τη μεγαλύτερη βιομηχανική ανάπτυξη και ιδιαίτερα η πόλη της Ρόδου. Τις δεκαετίες του '20 και '30, κατασκευάστηκαν αξιόλογα βιομηχανικά κτίρια, τα οποία έφεραν την υπογραφή γνωστών Ιταλών αρχιτεκτόνων, ενώ εντός της πόλης, οριοθετήθηκε βάσει του ιταλικού ρυθμιστικού σχεδίου το 1926, η βιομηχανική ζώνη στη περιοχή Κόβα, η οποία εκτείνεται από τη περιοχή Ζέφυρος έως το λιμάνι της Ακαντίας και περιλάμβανε βιομηχανικά κτίρια και βοηθητικούς χώρους.⁶

5. Μαργιέ, Χαλβαντζή, 2009, σελ 31

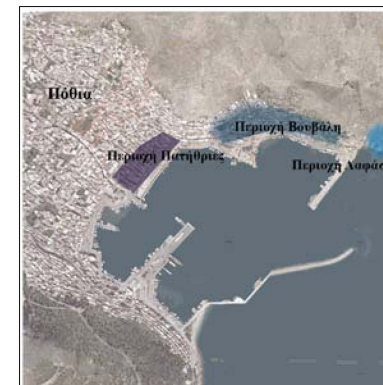
6. Μαργιέ, Χαλβαντζή, 2009, σελ 33

Πέρα από τη Ρόδο, αξιοσημείωτες βιομηχανικές εγκαταστάσεις βρίσκονται και στα υπόλοιπα νησιά. Στο νησί της Κω η βιομηχανική ανάπτυξη ξεκίνησε με την δημιουργία βιομηχανικής ζώνης, ανάλογη εκείνης της Ρόδου, στην δυτική περιοχή Κουμ-Μπουρνού, εν συνεχεία των συνοικιών «Λαϊκά» και «Κρητικά». Η πλειοψηφία των βιομηχανιών ήταν παραρτήματα των ροδίτικων βιομηχανιών όπως τα Δημοτικά Σφαγεία «Mattatoio» (1926), η Ηλεκτρική Βιομηχανία S.I.E.R. (1926) και το Οινοποιείο C.A.I.R (1930). Επιπλέον κατασκευάστηκαν αποθηκευτικές Εγκαταστάσεις (1926) και η καπνοβιομηχανία S.A.I.TAB. (1938).⁷

Εικ.5.: Πολεοδομικός χάρτης Κω.
Βιομηχανική ζώνη Κουμ Μπουρνού.

Εξάιρεση αποτελεί το νησί της Καλύμνου, στο οποίο η βιομηχανία ξεκίνησε πριν την Ιταλοκρατία την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Λόγω του μικρού μεγέθους και των δυσμενών γεωγραφικών συνθηκών, με την εξασφάλιση της αυτονομίας της, ανέπτυξε στόλο και εμπορικές επιχειρήσεις με εξαγωγές στην Ευρώπη. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας βοήθησε στην επέκταση του οικισμού της πρωτεύουσας στη κοιλάδα της Πόθιας, ώστε μέχρι το 1950 να είναι η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Δωδεκανήσου μετά τη Ρόδο με τρεις βιομηχανικές περιοχές, τις Πατήθριες, την περιοχή Βουβάλη και το Λαφάσι.

Εικ.6.: Χάρτης Νισύρου.
Βιομηχανικές περιοχές Πατήθριες,
Βούβαλη & Λαφάσι

7. Αναγνωστίδου, 2009, σελ 208-210

ΖΗΤΩ Η ΑΙΩΝΙΑ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΑΣ!

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

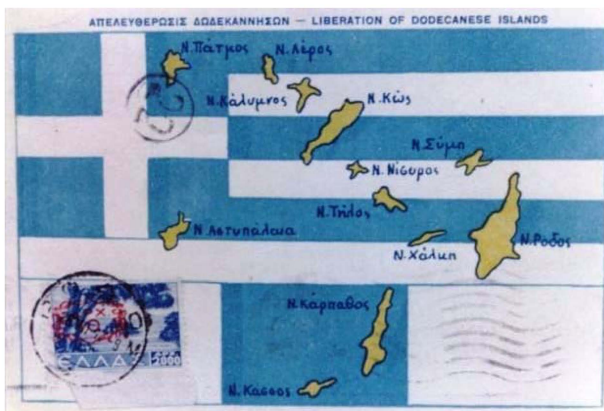
«Χαί νύ προδάλη, μ' ὀρμή ἡ Λευτεριά, Μάνα μου δοξαμένη
γιό ν' ἀγαλιάσῃ καὶ τὰ δώδεκα νησιά δοφνοστεφανωμένη...»

ΖΗΤΩ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ!

ΡΟΔΟΣ—ΠΑΤΜΟΣ—ΛΕΡΟΣ—ΚΑΛΥΜΝΟΣ—ΝΙΟΣ—ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑ—ΤΗΛΟΣ—ΣΥΜΗ—ΚΑΡΠΑΘΟΣ—ΚΑΙΟΣ—ΚΛΑΝΗ—ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟΝ—ΚΕΪΦΟ

2.1 Η ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος (1939-1945), καθώς και η σύγκρουση των Γερμανών και Ιταλών με τους Βρετανούς στη Βόρεια Αφρική (1940-1943), ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος (1940-1941), η Κατοχή στην Ελλάδα Γερμανών και Ιταλών (1941-1944), η αντικατάσταση του Μουσολίνι από τον Μπαντόλιο στις 25 Ιουλίου 1943, η συνθηκολόγηση της Ιταλίας με τους Βρετανούς στις 3 Σεπτεμβρίου 1943 και η συγκρότηση από το Μουσολίνι νέας αρχής (Repubblica di Salò) επηρέασαν τα Δωδεκάνησα σε πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Ένα σύνταγμα Δωδεκανησίων πήρε μέρος στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο, στα νησιά βρίσκονταν πολυάριθμα στρατεύματα διπλής πλέον κατοχής (Ιταλικής και Γερμανικής) και η οικονομική δυσχέρεια και τρομοκρατία εντάθηκαν. Με την συνθηκολόγηση της Ιταλίας, τα νησιά πέρασαν στον έλεγχο των Γερμανών, ενώ με την συνθηκολόγηση της Γερμανίας στις 7 Μαΐου 1945 βρέθηκαν υπό βρετανική στρατιωτική κατοχή. Με τη λήξη του Δευτέρου παγκοσμίου Πολέμου αναγνωρίστηκε η θετική συμβολή της Ελλάδας, και στη διάσκεψη του Παρισιού το 1946, αποφασίστηκε η ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου. Στις 10 Φεβρουαρίου 1947, με την συνθήκη ειρήνης των Παρισίων που υπογράφηκε εκείνη την ημέρα, η Ιταλία παραχώρησε τα Δωδεκάνησα στην Ελλάδα. Η 7^η Μαρτίου 1948 θεωρείται και η επίσημη ημερομηνία προσάρτησης των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα, με τη λήξη της περιόδου της στρατιωτικής της διοίκησης.⁸

Εικ.7.: Επετειακό γραμματόσημο για την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα

Εικ.8.: Υποστολή της αγγλικής σημαίας στη Ρόδο και έπαρση της ελληνικής.

Εικ.9.: Εφημερίδα εποχής

8. Γιαννοπουλος, 1997, σελ. 72-74

2.2 Η βιομηχανική ανάπτυξη μετά την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου

Το 1946 υπάρχουν και οι τρεις μορφές του δευτερογενούς τομέα στα Δωδεκάνησα, η βιοτεχνική, η οικοτεχνική και η βιομηχανική.

Η βιοτεχνία αντιπροσωπεύεται από τα μικρά βυρσοδεψεία, οινοπνευματοποιεία, ελαιοτριβεία καθώς και τα εργαστήρια επεξεργασίας σπόγγων, αγγειοπλαστικής, υποδηματοποιίας, ξυλουργίας κ.α. Για την οικοτεχνική παραγωγή βρίσκονται 600-700 αργαλειοί στην ύπαιθρο και εξίσου ανεπτυγμένη είναι η τέχνη της καλαθοπλεκτικής και κεντητικής στην ύπαιθρο και τα αστικά κέντρα.

Σε αντίθεση με αυτούς τους δύο τομείς, η βιομηχανία την περίοδο εκείνη, έχει αξιόλογες υποδομές. Σημαντικές βιομηχανικές εγκαταστάσεις, εξοπλισμός νέας τεχνολογίας και εξειδικευμένο προσωπικό, συνηθισμένο σε ανταγωνιστικό επιχειρηματικό περιβάλλον, αποτελούν ένα από τα συστατικά στοιχεία της. Οι υπάρχουσες ιταλικές επιχειρήσεις, μαζί με τα βιομηχανικά συγκροτήματα, πέρασαν σε ελληνικά χέρια και σε πολλές περιπτώσεις αντικαταστάθηκαν οι Ιταλοί τεχνίτες από Έλληνες. Εξαίρεση αποτελεί η εταιρία επεξεργασίας γεωργικών προϊόντων Α.ΒΙ.ΚΩ, με δύο εργοστάσια στην Κω τα οποία χτίστηκαν μετά την Ενσωμάτωση και ξεχωρίζουν αρχιτεκτονικά από τα ιταλικά εργοστάσια με τα οποία γειτνιάζουν.

Από το 1951 και έπειτα, ο εξοπλισμός στις βιομηχανικές εγκαταστάσεις ανανεώνεται και οι εγκαταστάσεις επεκτείνονται. Η βιομηχανική παραγωγή εξακολουθεί να καλύπτει όχι μόνο της τοπικές ανάγκες αλλά πραγματοποιούνται και πωλήσεις τοπικών προϊόντων στην υπόλοιπη επικράτεια και το εξωτερικό. Οι σημαντικότεροι κλάδοι που λειτουργούν είναι: η καπνοβιομηχανία, η οινοποιία, η παραγωγή ζαχαρωδών προϊόντων, η σαπωνοποιία, η ελαιοργία, η αρωματοποιία, η βιομηχανία επεξεργασίας προϊόντων σπογγαλειάς και η βιομηχανία παραγωγής δομικών υλικών⁹.

9. Παπασταματίου, 2009, σελ 25-26

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΑ ΛΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

Κατά την περίοδο 1960 - 1990 ο δευτερογενής τομέας στα Δωδεκάνησα δεν αναπτύσσεται αντίστοιχα με τον τριτογενή. Το κόστος των πρώτων υλών και των ημικατεργασμένων προϊόντων λόγω των μεγάλων μεταφορικών κοστολογίων και των τοπικών δημοτικών φόρων, όσο και η επιπλέον επιβάρυνση με πρόσθετο κόστος μεταφοράς του τελικού προϊόντος καθιστούν το δωδεκανησιακό προϊόν μη ανταγωνιστικό με τα αντίστοιχα προϊόντα που παράγονται στις βιομηχανικές περιοχές του λεκανοπεδίου της Αττικής, της Θεσσαλονίκης και των άλλων περιοχών της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Αντιθέτως η ανάπτυξη του τριτογενή τομέα, συντελεί στην ανάπτυξη της οικοδομικής δραστηριότητας, εφ' όσον υπάρχει ανάγκη για κατασκευές ξενοδοχειακών μονάδων, καθώς και στην δημιουργία μονάδων με σκοπό την κάλυψη των διατροφικών αναγκών που δημιουργούνται. Η βιομηχανία αναψυκτικών, επεξεργασίας γαλακτοκομικών ειδών, εμφιάλωσης επιτραπέζιου νερού και επεξεργασίας προϊόντων ντομάτας καλύπτουν μεγάλο μέρος αυτών των αναγκών.

Από το 1990 και έπειτα, διάφοροι παράγοντες όπως η παγκοσμιοποίηση, η εξέλιξη της τεχνολογίας και ο διεθνής ανταγωνισμός, μετέβαλλαν την βιομηχανική δραστηριότητα της Δωδεκανήσου, περιορίζοντάς την σημαντικά, ενώ ταυτόχρονα συνέβαλλαν στην ενίσχυση του κλάδου των υπηρεσιών.

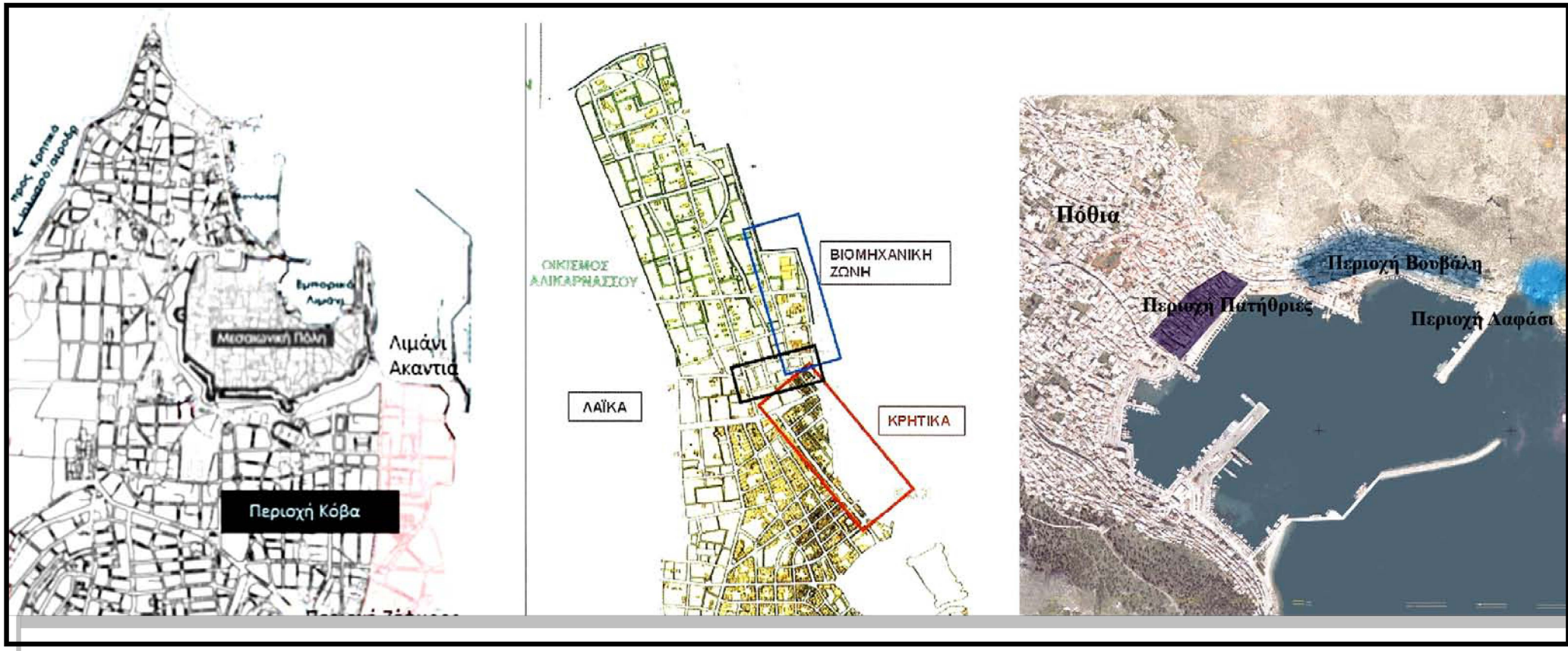
Σήμερα η μεταποιητική δραστηριότητα περιλαμβάνει μικρού μεγέθους βιοτεχνίες, οι οποίες παράγουν προϊόντα για την τοπική αγορά των κατοίκων και την αγορά τουρισμού.¹⁰

10. Παπασταματίου, 2009, σελ 27

Η παρακμή της βιομηχανικής δραστηριότητας συντέλεσε στην εγκατάλειψη των βιομηχανικών μονάδων, έτσι σήμερα όσες σώζονται αποτελούν ανενεργές νησίδες στις σύγχρονες πόλεις, με ορατά τα σημάδια εγκατάλειψης και φθοράς του χρόνου. Αρκετά έχουν χαρακτηριστεί ως Διατηρητέα Μνημεία όμως μόνο ένας μικρός αριθμός εξ αυτών, αποκαταστάθηκε και λειτουργούν με άλλες χρήσεις. Αυτές είναι οι αποθήκες της **Coloniale Siderurgica** που χρησιμοποιούνται από τη Διεύθυνση δημοσίων έργων της Νομαρχίας Δωδεκανήσου, η **Καπνοβιομηχανία T.E.M.I. (1927)** η οποία ανήκει στην ιδιοκτησία του Δήμου Ροδίων και στεγάζει το 1ο Γυμνάσιο Ρόδου, η **σαπωνοποιία και ελαιουργία RODIA** στην οποία σε ορισμένους κτηριακούς όγκους στεγάζεται κέντρο αναψυχής, τα **Δημοτικά Σφαγεία Κω** τα οποία έχουν αποκατασταθεί πλήρως και λειτουργούν ως κέντρο διασκέδασης με την ίδια επωνυμία «Mattatoio», το **εργοστάσιο ηλεκτρικής ενέργειας SIER** στο οποίο στεγάζονται τα γραφεία της ΔΕΗ και μόνο ένα μέρος της ηλεκτροπαραγωγής. Στη περιοχή Βουβάλη της Καλύμνου σήμερα, ένας σημαντικός αριθμός των βιομηχανιών εξακολουθούν να διατηρούν της χρήση τους ενώ άλλα έχουν δοθεί στο δημόσιο και λειτουργούν ως σχολεία.

Πιο αναλυτικά θα παρουσιαστούν στην καταγραφή των βιομηχανικών μονάδων.

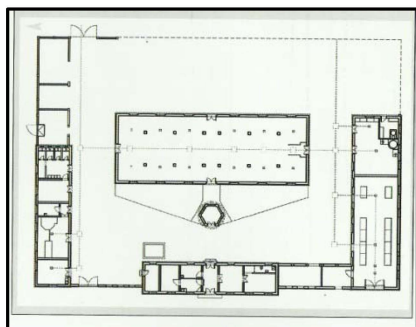
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^Ο

Η ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΜΟΝΑΔΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

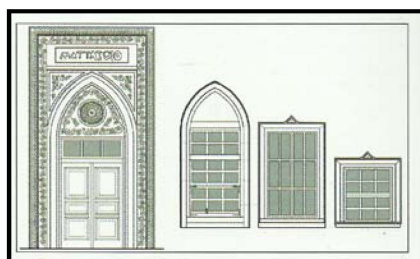
4.1 Οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις της Ρόδου

1. Δημοτικά Σφαγεία «Mattatoio» (1925)

Είκ.10: Σχέδιο αποτύπωσης του συγκροτήματος

Το πρώτο βιομηχανικό συγκρότημα που κατασκευάστηκε στη βιομηχανική ζώνη της Κόβα ήταν τα δημοτικά σφαγεία «Mattatoio» το 1925 επί της οδού Αυστραλίας, και ο σχεδιασμός του υπέδειξε το χαρακτήρα της περιοχής. Η κατασκευή του χωρίζεται σε τρεις οικοδομικές φάσεις με τη πρώτη να χρονολογείται επί Ιταλοκρατίας (1925), με αρχιτέκτονα τον Florestano DiFausto. Το συγκρότημα είναι λιτό, με σαφείς αποικιοκρατικές αναφορές και αποτελείται από τέσσερις πτέρυγες. Ένα κεντρικό, υπερυψωμένο κτίριο, το χώρο σφαγής, και περιμετρικά αυτού σε διάταξη Π, επιμήκεις πτέρυγες, μικρότερου ύψους. Μορφολογικά έχει επηρεαστεί από τον

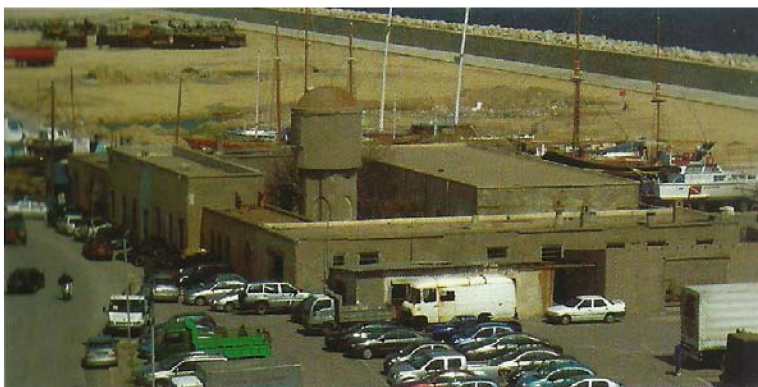
Είκ.11: Αποτύπωση ανοιγμάτων του συγκροτήματος.

εκλεκτικισμό, το κυρίαρχο ρεύμα της εποχής, συνδυασμένο με στοιχεία της τοπικής αρχιτεκτονικής. Οι κτιριακοί όγκοι έχουν ορθογωνική κάτοψη και οι επιφάνειες τους είναι απλοποιημένες. Τα ανοίγματα είναι ορθολογικά ή ελεύθερα διατεταγμένα και αποτελούν σημαντικά μορφολογικά στοιχεία, συνδυάζοντας διάφορες μορφές τόξων γοθικού ρυθμού, όπως του οξυκόρυφου.

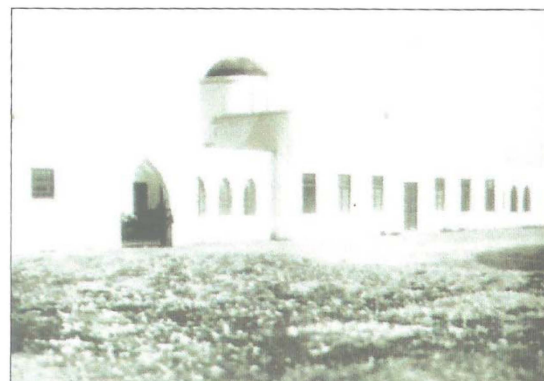
Ξεχωρίζει η περίτεχνη κεντρική είσοδος της δυτικής όψης, η οποία είναι υπερυψωμένη και οξυκόρυφη, με τα ανάγλυφά της να συνδυάζουν μορφολογικά χαρακτηριστικά της γοθικής αρχιτεκτονικής με τοπικά χαρακτηριστικά της Λίνδου.

Η δεύτερη οικοδομική φάση, ξεκινάει με την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα έως την εγκατάλειψή του τη δεκαετία του '80. Η λειτουργία του ως σφαγείο περιορίστηκε στον κεντρικό κτίριο, με τους υπόλοιπους χώρους να έχουν πια άλλες λειτουργίες όπως ιχθυαγορά, κατοικία, κυλικείο και αποτεφρωτήριο. Οι αλλαγές στη χρήση είχαν ως αποτέλεσμα τη σημαντική αλλοίωση των χώρων, για την προσαρμογή τους σε αυτές.

Τη δεκαετία του '80, διακόπηκε η λειτουργία του ολοκληρωτικά, και εγκαταλείφθηκε. Σήμερα σώζονται αρκετά τμήματα των αρχικών εγκαταστάσεων αλλά και του εξοπλισμού, ενώ από το 2006 χαρακτηρίστηκε από το υπουργείο πολιτισμού ως ιστορικό Διατηρητέο Μνημείο. Αποτελεί τοπόσημο στην περιοχή και θεωρείται ένα από τα πιο σημαντικά δείγματα «βιομηχανικής» αρχιτεκτονικής.¹¹

Είκ.12: Γενική φωτογραφική άποψη του συγκροτήματος.

Είκ.13: Φωτογραφία εποχής

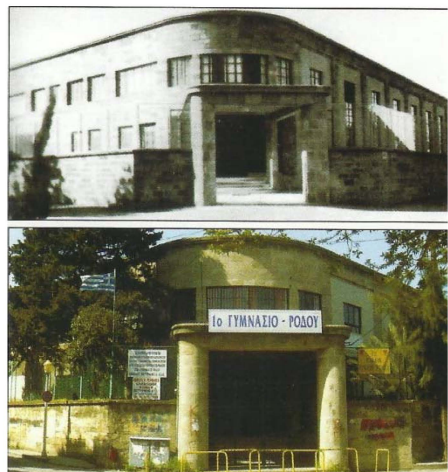
11. Μαργιέ, 2009, σελ 151-154

Εικ.13: Το πρώτο κτίριο της S.I.E.R.

Εικ.14: Το εργοστάσιο της S.I.E.R. στη περιοχή Κόβα.

Εικ.15: Η καπνοβιομηχανία Τ.Ε.Μ.Ι. – Σήμερα το 1ο Γυμνάσιο Ρόδου

2. Ηλεκτρική βιομηχανία S.I.E.R.(1921)

Η Ηλεκτρική Βιομηχανία S.I.E.R. ιδρύθηκε το 1921 στη πλατεία Σύμης στην παλιά πόλη της Ρόδου. Δυστυχώς δεν έχουν διασωθεί τα αρχιτεκτονικά σχέδια, αλλά πιθανόν αποδίδονται στον αρχιτέκτονα Rodolfo Petracco, ο οποίος προσπάθησε να δώσει μεσαιωνικό χαρακτήρα στις όψεις του κεντρικού κτιρίου ακολουθώντας το χαρακτήρα και τα μορφολογικά στοιχεία των γειτονικών κτηρίων ιπποτικής αρχιτεκτονικής.

Το 1950, λόγω των αυξημένων αναγκών της πόλης της Ρόδου, χτίστηκαν νέες εγκαταστάσεις για την, ελληνική πλέον, ΔΕΗ στη θέση των βυρσοδευείων «Βιτώρια» στη περιοχή Κόβα, επί της οδού Αυστραλίας. Το νέο κτίριο είναι ισόγειο, μονόχωρο, μεγάλου ύψους με καμπυλόμορφη στέγη, της οποίας το κεντρικό τμήμα ανυψώνεται για την είσοδο φυσικού φωτός στο εσωτερικό.

Η βιομηχανία λειτουργούσε μέχρι το 1997 και μέχρι σήμερα παραμένει χωρίς χρήση με ελάχιστο από τον μηχανολογικό εξοπλισμό της.¹²

3. Καπνοβιομηχανία Τ.Ε.Μ.Ι. (1927)

Η ανέγερση της καπνοβιομηχανίας ολοκληρώθηκε το 1927 στη συνοικία του Αγίου Ιωάννη. Πρόκειται για ένα διώροφο, λιτό κτίσμα χωρίς έντονο διάκοσμο αλλά διαθέτει επιβλητική είσοδο και τη χαρακτηριστική καμπύλη στη συμβολή των δύο επιμηκών πλευρών του. Το συγκρότημα διακρίνεται από λιτές γραμμές και μεγάλα ανοίγματα και οι όψεις του έχουν επενδυθεί με finta pietra. Το κτήριο έχει χαρακτηριστεί ως Διατηρητέο Μνημείο από το Υ.ΠΕ.ΧΩ.ΔΕ., ενώ σήμερα ανήκει στην ιδιοκτησία του Δήμου Ροδίων και στεγάζει το 1ο Γυμνάσιο Ρόδου¹³.

12. Μαργιέ, Χαλβανζή, 2009, σελ.31

13. Μαργιέ, Χαλβανζή, 2009, σελ.34

4. Οινοποιείο C.A.I.R (1928)

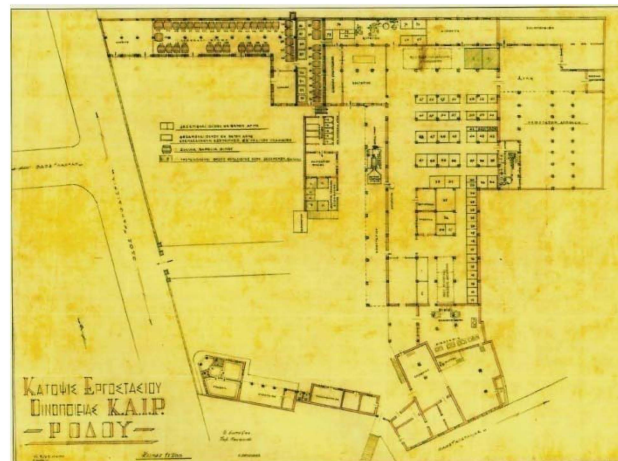
Οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις της Αγροτικής Βιομηχανικής Εταιρείας Ρόδου C.A.I.R, κατασκευάστηκαν το 1928, και βρίσκεται στη συμβολή των οδών Μακρυγιάννη και Αυστραλίας στην περιοχή Κόβα. Το οινοποιείο αυτό αποτέλεσε το πιο σημαντικό οινοποιείο της Δωδεκανήσου λόγω της αποκλειστικής διάθεσης των προϊόντων της στην τοπική και διεθνή αγορά.

Για τη στέγαση του εργοστασίου και των γραφείων της εταιρείας, ανεγέρθηκαν τρία κτίρια, τα οποία οργανώθηκαν γύρω από έναν αύλειο χώρο. Το κεντρικό κτίριο χαρακτηρίζεται από τη μετόπη και τις καμάρες και μία επιμήκη στοά με τοξωτά ανοίγματα, και σώζεται αναλλοίωτο μέχρι σήμερα. Μορφολογικά συνδυάζει στοιχεία Ιπποτικής αρχιτεκτονικής με αραβουργήματα και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα αποικιακής αρχιτεκτονικής.

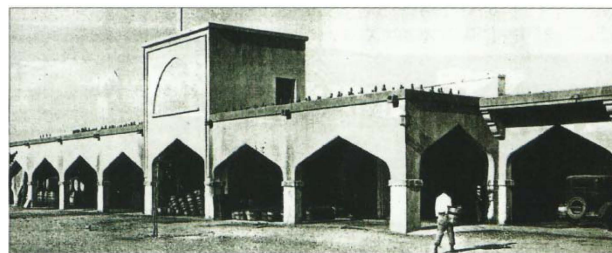
Μεταξύ 1928 - 1954, έγιναν ελάχιστες προσθήκες, ενώ από το 1954 – 1974 προστέθηκαν νέες τσιμεντένιες δεξαμενές, νέοι αποθηκευτικοί χώροι, κατεδαφίστηκαν τα παλαιά γραφεία και

ανεγέρθηκαν καινούρια δεξιά της εισόδου. Η λειτουργία του εργοστασίου έληξε το 1998, με την έκτασή του να ανήκει σήμερα εξ αδιαρέτου στην ΚΑΪΡ και την Τράπεζα Πειραιώς (πρώην Αγροτική¹⁴).

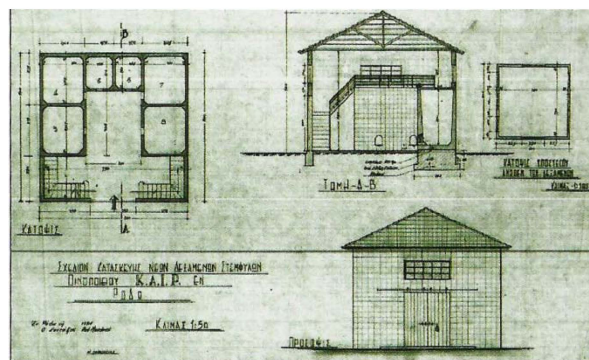
14. Σαλαμαστάκης, 2009, σελ. 83-84

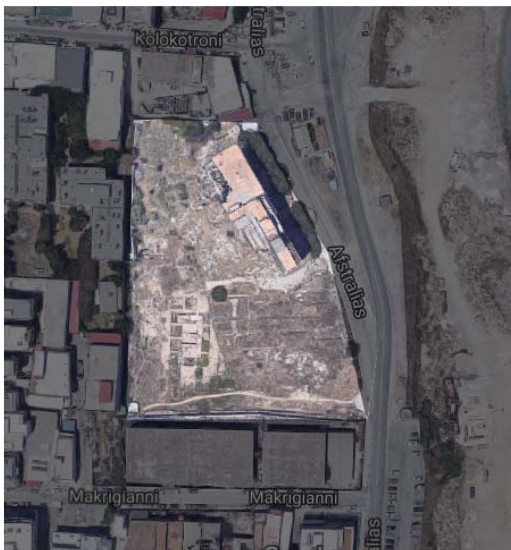
Εικ.16: Κάτοψη συγκροτήματος

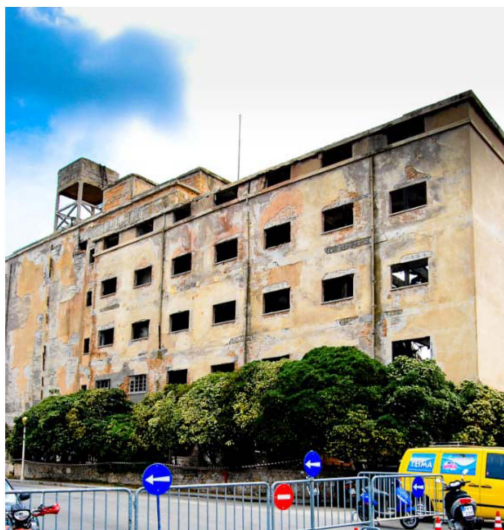
Εικ.17: Το οινοποιείο CAIR.

Εικ.18: Σχέδιο για την κατασκευή νέων δεξαμενών σταφυλιών

Εικ.19: Αεροφωτογραφία του αλευρόμυλου.

Εικ.20: Αλευρόμυλος S.A.M.I.C.A

5.

6. Αλευρομηχανία S.A.M.I.C.A (1938)

Η αλευροβιομηχανία S.A.M.I.C.A. κατασκευάστηκε το 1938 από τον ιταλό επιχειρηματία Enrico Allioti, και βρίσκεται επί της οδού Αυστραλίας στην περιοχή Κόβα. Πρόκειται για ένα επιβλητικό κτήριο με καθαρούς όγκους και λιτές όψεις, ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα Ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής. Αρχικά αποτελούνταν από ένα πενταόροφο κτίριο, εξαιρετικά μεγάλων διαστάσεων, συντιθέμενο από δύο παραλληλεπίπεδους όγκους και από βοηθητικά κτίρια, μικρότερου ύψους.

Το συγκρότημα περιήλθε στα χέρια του έλληνα επιχειρηματία Επαμεινώνδα Σουλούνια από το 1947 - 1990, ενώ το 2006 μετά από πλειστηριασμό, αγοράστηκε από την εμπορική εταιρεία Κυπριάδης με πρόθεση τη μετατροπή του σε ξενοδοχείο. Την ίδια χρονιά, η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων με σκοπό τη διάσωσή του ξεκίνησε την απαραίτητη διαδικασία χαρακτηρισμού του ως διατηρητέου μνημείου με στόχο τη διάσωση όχι μόνο των κτηριακών εγκαταστάσεων αλλά και του μηχανολογικού εξοπλισμού. Δυστυχώς, το 2008 η εκδήλωση πυρκαγιάς προκάλεσε σημαντικές φθορές στο εσωτερικό και στο σκελετό του κτηρίου¹⁵.

Μέχρι σήμερα παραμένει στη ίδια κατάσταση.

15. Κόκκινος, 2009, σελ. 55

7. Κτίριο Coloniale Siderurgica (1937)

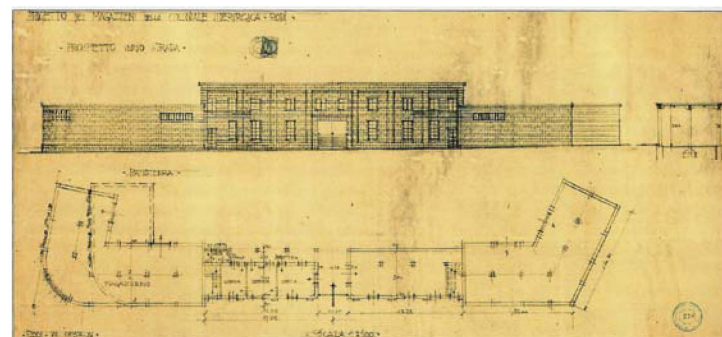
Το κτίριο της Coloniale Siderurgica κατασκευάστηκε το 1937, με σχέδια του Ιταλού αρχιτέκτονα Rodolfo Petracco, πίσω από της εγκαταστάσεις της CAIR. Αποτελείται από ένα κεντρικό, διώροφο κτίριο, που στεγάζει τα γραφεία, και εκατέρωθεν αυτού βρίσκονται οι αποθήκες όπου φυλάσσονται τα προϊόντα σιδηρουργίας.

Η αυστηρή πρόσοψη του κτιρίου, είναι απαλλαγμένη από έντονα πρόσθετα και πλαστικά στοιχεία και χαρακτηρίζεται από το άνετο μεσαίο άνοιγμα που σχηματίζει ένα διάδρομο στην είσοδο. Η εξωτερική επένδυση του κτιρίου έχει γίνει με τεχνητή πέτρα, μία συνηθισμένη τεχνική μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής, με την οποία το κτίριο αυτό εναρμονίζεται με τις υπόλοιπες

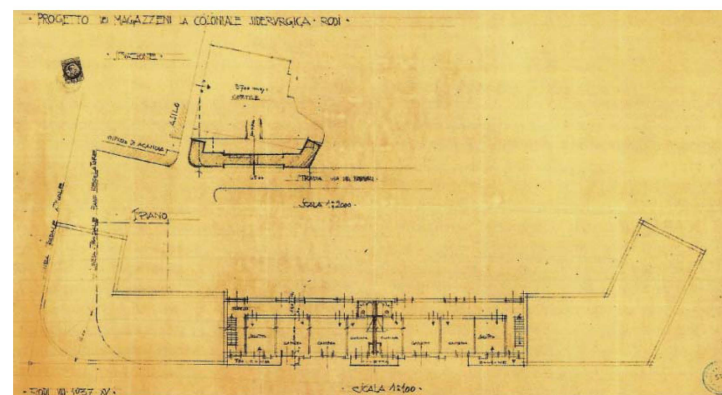
βιομηχανικές κατασκευές της πόλης.

Μετά την ενσωμάτωση, όπως και όλα τα ιταλικά κτίρια, έπρεπε να περιέλθει σε ελληνικά χέρια. Έτσι το 1951, το κτιριακό συγκρότημα της Coloniale Siderurgica πέρασε στο ελληνικό δημόσιο.

Σήμερα οι αποθήκες χρησιμοποιούνται από τη Διεύθυνση δημοσίων έργων της Νομαρχίας Δωδεκανήσου.

Εικ.21: Πρόσοψη/ Κάτοψη ισογείου αποθηκών Siderurgica

Εικ.22: Κάτοψη ορόφου αποθηκών Siderurgica

8. Σαπωνοποιείο - Ελαιουργείο RODIA(1934)

Εικ.23: Αεροφωτογραφία του συγκροτήματος

Το βιομηχανικό συγκρότημα σαπωνοποιίας και ελαιουργίας RODIA βρίσκεται έξω από τον αστικό ιστό της πόλης της Ρόδου, στην τοποθεσία Villamarina και ιδρύθηκε το 1934 από την οικογένεια των βαρόνων Ricazzoli.

Το συγκρότημα αποτελείται από τρεις κτηριακούς όγκους. Οι όψεις των κτηρίων διαμορφώνονται με μικρά ανοίγματα και η κάλυψή τους γίνεται με δίρριχτη στέγη.

Σήμερα το κτηριακό συγκρότημα παραμένει μερικώς εγκαταλελειμμένο, ενώ σε ορισμένους κτηριακούς όγκους του στεγάζεται κέντρο αναψυχής¹⁷.

Εικ.24: Σαπωνοποιείο - Ελαιουργείο RODIA – φωτογραφία εποχής

Εικ.25: Σαπωνοποιείο - Ελαιουργείο RODIA – Σήμερα.

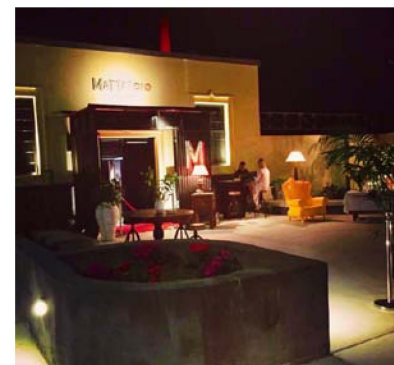
17. Μαργιέ, Χαλβανζή, 2009, σελ.34

4.2 Οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις της Κω

1. Δημοτικά Σφαγεία Mattatoio (1926)

Τα Δημοτικά Σφαγεία ήταν από τα πρώτα βιομηχανικά κτίρια που κατασκευάστηκαν στην Βιομηχανική Ζώνη της Κω, στην περιοχή Κουμ-Μπουρνού επι της οδού Ακτής Ζουρούδη. Αποτελείται από ένα ισόγειο κτίριο με ορθογωνική κάτοψη και λιτές όψεις. Τα ανοίγματα έχουν ορθογωνικό σχήμα, φέρουν ένα απλό γραμμικό πλαίσιο και είναι ορθολογικά διατεταγμένα. Σήμερα έχει αποκατασταθεί πλήρως και

λειτουργεί ως κέντρο διασκέδασης με την ίδια επωνυμία «Mattatoio»¹⁸.

Εικ.26: Mattatoio– Σήμερα.

2. Αποθηκευτικές Εγκαταστάσεις (1926)

Οι αποθηκευτικές εγκαταστάσεις της «Εμπορικής Ιταλικής Εταιρίας Αιγαίου» είναι επίσης μία από τις πρώτες βιομηχανικές εγκαταστάσεις της Βιομηχανικής Ζώνης Κω στην περιοχή Κουμ-Μπουρνού.

Μετά την ενσωμάτωση μετατράπηκε σε εργοστάσιο επεξεργασίας ντομάτας, το εργοστάσιο Νομικού.

Σήμερα διακρίνεται η καμινάδα και η μικρή κατοικία, επί της οδού Αβέρωφ, η οποία έχει μετατραπεί σε παραλιακή ταβέρνα¹⁹.

Εικ.27: Κατοικία επί της οδού Αβέρωφ - Σήμερα

18. Αναγνωστίδου, 2009, σελ 208

19. Αναγνωστίδου, 2009, σελ 210

3. Το εργοστάσιο της ηλεκτρικής εταιρίας S.I.E.R. (1926)

Εικ.28: Τα γραφεία της ΔΕΗ - Σήμερα

Το εργοστάσιο ηλεκτρικής ενέργειας βρίσκεται στο βόρειο άκρο του λιμανιού της Κω, στην περιοχή «Κρητικά» της βιομηχανικής ζώνης και ιδρύθηκε το 1926 από την ιταλική εταιρία SIER.

Μορφολογικά το κτίριο δανείστηκε στοιχεία από τις επάλξεις του κάστρου της πόλης, όπως τα επιμήκη καθ' ύψος ανοίγματα, με την εξωτερικά κεκλιμένη ποδιά και το ανώφλι να θυμίζουν πολεμίστρες. Στο πίσω μέρος βρίσκεται η αυλή και η επέκταση του μηχανοστασίου του 1935.

Σήμερα στεγάζονται τα γραφεία της ΔΕΗ και μόνο ένα μέρος της ηλεκτροπαραγωγής.²⁰

4. Οινοποιείο C.A.I.R (1930)

Εικ.29: Οινοποιείο CAIR

Το οινοποιείο της Κω ιδρύθηκε το 1930 στη βιομηχανική συνοικία «Κρητικά». Λειτουργήσε ως τμήμα της εταιρίας C.A.I.R. μέχρι και το 1947 και στη συνέχεια πουλήθηκε στον Αμπελουργικό συνεταιρισμό Κω. Το 1999 ήταν το τελευταίο έτος λειτουργίας του ενώ το 2001 οι εγκαταστάσεις και τα μηχανήματα περνούν στην ιδιοκτησία της Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδος (σημερινή Πειραιώς) λόγω χρεών του συνεταιρισμού.

20. Πασχαλίδης, 2009, σελ.179

Το εργοστάσιο έχει κατασκευαστεί σε δύο φάσεις.

Η πρώτη είναι από το 1929-1930, με την ιταλική διοίκηση να κατασκευάζει το τμήμα με την πρόσοψη επί της οδού Ακτής Ζουρούδη. Το κτίριο έχει μορφή «Γάμα» και αποτελείται από τέσσερα διαδοχικά επιμήκη τμήματα, το ένα εκ των οποίων είναι στεγασμένο με επίπεδη στέγη από μπετόν, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα που έχουν δίκλινες δόρυχτες στέγες. Κύρια χαρακτηριστικά της μορφολογίας του είναι η επιχρισμένη εξωτερική λιθοδομή του, τα μαντώματα στον σοβά στις θέσεις των ανοιγμάτων, στη στέψη του δώματος και τη βάση του κτιρίου. Επιπλέον, ξεχωρίζει η πριονωτή μορφή της στέγης που συγκροτείται από επτά διαδοχικά δίκλινη τμήματα, με επικάλυψη από τσιμεντόπλακες.

Εικ.30: Αεροφωτογραφία οινοποιείου CAIR

Η δεύτερη φάση αποτελεί την επέκταση του Οινοποιείου, το 1962, με ένα τμήμα σε επαφή με το υπάρχον, ιταλικό κτίριο με σκοπό τη δημιουργία ενός μεγαλύτερου, πλήρως ενοποιημένου εσωτερικού χώρου.²¹

Εικ.31,32: Λεπτομέρειες ανοιγμάτων

Εικ.33: Οι δίκλινες δόρυχτες στέγες.

21. Μυλωνάς, 2009, σελ. 200

5. Α.ΒΙ.ΚΩ (1954,1965)

Το εργοστάσιο της Α.ΒΙ.ΚΩ ξεχωρίζει από τις υπόλοιπες βιομηχανικές εγκαταστάσεις, διότι δημιουργήθηκε εξ' ολοκλήρου την περίοδο μετά την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου. Ιδρύθηκε το 1954 και λειτούργησε ως το 1965. Οι πρώτες εγκαταστάσεις, η παλιά Α.ΒΙ.ΚΩ, βρίσκονται στην περιοχή Κουμ- Μπουρνού επί της οδού Ακτής Ζουρούδη.

Το πρώτο κτίριο χτίστηκε την περίοδο 1952-1953 και έγιναν βελτιωτικές επεμβάσεις το 1956-1957. Είναι ένα μεγάλο ισόγειο κτίριο, με ισχυρή φέρουσα περιμετρική λιθοδομή και ένα σύστημα πλαισιωτών φορέων με οριζόντιες πλάκες σκυροδέματος. Χαρακτηριστικά είναι τα μεγάλα ανοίγματα για την είσοδο φυσικού φωτός στο εσωτερικό του χώρου και το κέλυφο επικάλυψης με άνοιγμα 10μ. και μήκος 23.80μ.

Το 1956/1957 κατασκευάστηκε ένα ημιδιώροφο κτίριο για να στεγάσει λειτουργίες διοίκησης και αποθηκών. Πρόκειται για ένα κεντρικό διώροφο τμήμα με δύο ισόγειες αποθήκες με κελυφωτή οροφή. Επιπλέον χτίστηκε ένα ακόμη κτίριο, ισόγειο που αποτελείται από 4 διαδοχικά όμοια τμήματα, που το καθένα φέρει δίριχτη στέγη.

Εικ.34: 4 διαδοχικά όμοια τμήματα, που το καθένα φέρει δίριχτη στέγη

Εικ.35: Κεντρικό διώροφο τμήμα με δύο ισόγειες αποθήκες με κελυφωτή οροφή

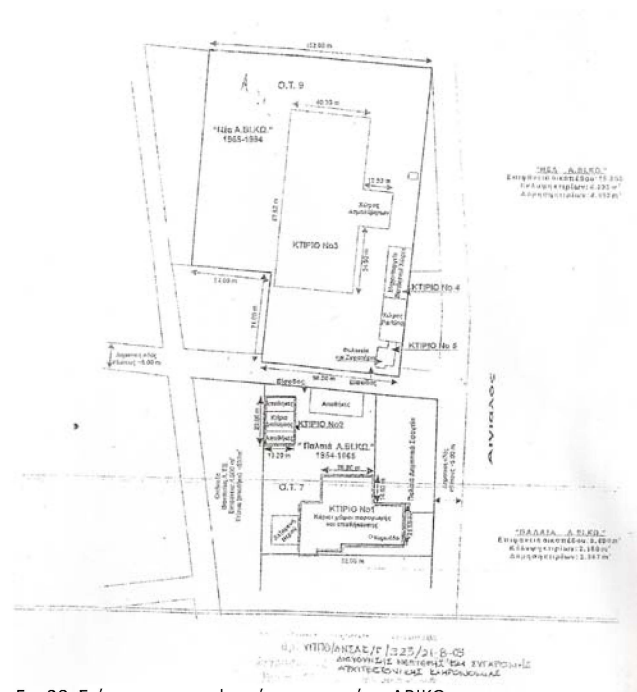
Το 2006 κηρύχτηκε διατηρητέο και πέρασε στην ιδιοκτησία του Δήμου Κω.

Η νέα Α.ΒΙ.ΚΩ βρίσκεται δίπλα στο εργοστάσιο της παλιάς Α.ΒΙ.ΚΩ στην ίδια βιομηχανική ζώνη του νησιού. Αποτελείται από ένα μεγάλο κτίριο διαστάσεων 10μ.χ 87.50μ. και κύριο χαρακτηριστικό του είναι οι κλίσεις της στέγας που αντιστοιχούν στις λειτουργίες των εσωτερικών χώρων, τα μεγάλα ανοίγματα και το υαλοστάσιο στην ανατολική όψη του κτιρίου. Σε επαφή με το ανατολικό όριο του οικοπέδου βρίσκεται ένα δεύτερο, μικρότερου μεγέθους κτίριο διαστάσεων 52,4μ.χ 6.05μ. και ένα τρίτο ισόγειο τυπικό κτίριο με σκελετό οπλισμένου σκυροδέματος.

Το εργοστάσιο λειτούργησε ως το 1994, και το 1998 πέρασε και αυτό στην ιδιοκτησία της Αγροτικής τράπεζας (σημερινή Πειραιώς). Τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει προσπάθειες της τοπικής κοινωνίας για την αποκατάσταση και επανάχρησή τους, μαζί με το οινοποιείο, και την γενική αναβάθμιση της περιοχής, όμως καμία κίνηση δεν έχει γίνει από πλευράς Δήμου Κω.²²

Εικ.36,37: Νέα ΑΒΙΚΩ

Εικ.38: Σκίτσο τοπογραφικού εργοστασίων ΑΒΙΚΩ

4.3 Η βιομηχανικές εγκαταστάσεις της Καλύμνου

Σε αντίθεση με τα υπόλοιπα νησιά, στο νησί της Καλύμνου αναπτύχθηκαν μικρές βιομηχανικές μονάδες οι οποίες στο σύνολό τους συγκροτούν πολεοδομημένες περιοχές με βιομηχανική χρήση παρά μεμονωμένα βιομηχανικά κτίρια σε οριοθετημένες και μη βιομηχανικές ζώνες. Ο οικισμός της Πόθιας περιλαμβάνει τρεις χωριστές βιομηχανικές περιοχές οι οποίες είναι οι Πατήθριες, η περιοχή Βουβάλη και το Λαφάσι.

Οι Πατήθριες βρίσκονται βόρεια του λιμανιού και χαρακτηρίζονται από αυστηρό πολεοδομικό σύστημα εγκάρσιας τοποθέτησης επίμηκων οικοδομικών τετραγώνων στη θάλασσα. Επί ιταλοκρατίας η περιοχή αναβαθμίστηκε με τη διευθέτηση παραλιακής ζώνης και την επέκταση του αστικού ιστού προς τη θάλασσα. Οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις είχαν χρήση κυρίως ως αποθήκες, μηχανουργία και ποτοποιεία. Είναι διώροφα κτίρια, με επίπεδο δώμα και νεοκλασικές όψεις. Η μορφολογία ακολουθεί τις λειτουργικές ανάγκες και προσδίδει στην περιοχή έναν χαρακτήρα βιομηχανικής περιοχής που διατηρείται αναλλοίωτος μέχρι σήμερα.

Εικ.39: Αεροφωτογραφία Πατήθριες

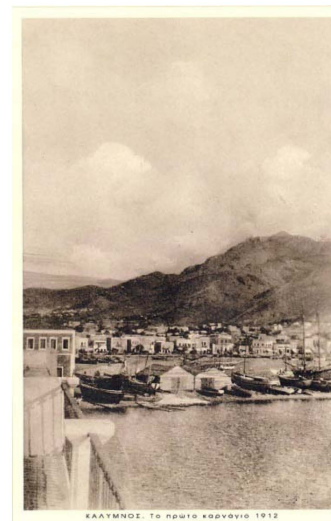
Εικ.40: Αεροφωτογραφία Βουβάλη

Εικ.41: Αεροφωτογραφία Λαφάσι

Ανατολικά του λιμανιού, βρίσκεται η βιομηχανική περιοχή Βουβάλη, η οποία χρονολογείται στα 1890-1910. Το χαμηλό εισόδημα των κατοίκων, η ενασχόλησή τους με την αλιεία, σπογγαλιεία και τα τεχνικά επαγγέλματα, προσδίδουν στη περιοχή ένα σαφώς λαϊκότερο χαρακτήρα από τη κοιλάδα της Πόθιας. Έχει έντονο αστικό χαρακτήρα, με τα κτίσματα επεξεργασίας σφουγγαριών να εκτείνονται κατά μήκος της ακτογραμμής, κτισμένα από τον μεγάλο ευεργέτη του νησιού Νικόλαο Βουβάλη.

Η περιοχή Λαφάσι είναι η μόνη βιομηχανική περιοχή που ιδρύθηκε επί Ιταλοκρατίας. Περιλαμβάνει το καρνάγιο, με τέσσερις ιδιόκτητες μονάδες κατασκευής πλοίων. Ήταν οργανωμένο με τέσσερα μονόχωρα κτίσματα σε σειρά διατεταγμένα κατά μήκος της παραλίας, όμως σήμερα σώζονται σε μέτρια κατάσταση δύο από αυτά²³.

Εικ.42: Το Καρνάγιο

22. Ρούσσου, 2009, σελ. 218 – 222

Καταλήγοντας είναι πλέον εμφανές πως τα νησιά της Δωδεκανήσου αποτελούν σημαντικό παράδειγμα βιομηχανικής δραστηριότητας στον ελλαδικό χώρο, όχι μόνο για τη λειτουργική της ένταση αλλά και για το ιστορικό της υπόβαθρο. Κάθε αξιοσημείωτη ιστορική περίοδο επέφερε κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές αλλαγές οι οποίες καθόρισαν την πορεία της βιομηχανικής εξέλιξης σε χωρικό, μορφολογικό και αρχιτεκτονικό επίπεδο. Τα νησιά την Ρόδου, Κω και Καλύμνου αποτέλεσαν τους βασικούς υποδοχείς των μεταλλαγών που πραγματοποιήθηκαν από την εκβιομηχάνιση ως την αποβιομηχάνιση και μέχρι σήμερα. Η ραγδαία ανάπτυξή της βιομηχανίας κατέστησε τα ακριτικά Δωδεκάνησα ως ένα από τα μεγαλύτερα βιομηχανικά κέντρα της ευρύτερης περιοχής.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, με την κατάκτηση των νησιών από τους Ιταλούς, παρατηρείται μια «έκρηξη» βιομηχανικής δραστηριότητας. Με σκοπό την μόνιμη ίδρυση τους στα Δωδεκάνησα οι Ιταλοί κατακτητές έδωσαν ιδιαίτερη σημασία στη βιομηχανική ανάπτυξη της περιοχής, ως το βασικό μέσο της οικονομικής της ανάπτυξης αλλά και της επιβολής τους προς τον τοπικό πληθυσμό. Οριοθετήθηκαν βιομηχανικές ζώνες, σε παράκτιες περιοχές, εφαιπόμενες στον αστικό ιστό καθιστώντας τες σημαντικό κομμάτι της καθημερινής ζωής. Σε αρχιτεκτονικό και μορφολογικό επίπεδο χειρίστηκαν τα κτίρια αυτά όπως κάθε άλλο δημόσιο κτίριο που κατασκεύασαν προσδίδοντας ομοιομορφία στις πόλεις. Η οικονομική ευημερία του κλάδου αλλά και οι επεμβάσεις τους σε πολεοδομικό επίπεδο επηρέασαν τον σχηματισμό της κάθε πόλης σε διάφορους βαθμούς. Στη πόλη της Ρόδου δημιουργήθηκε η μεγαλύτερη βιομηχανική ζώνη, στην πόλη της Κω αναβαθμίστηκαν οι γύρω περιοχές της βιομηχανικής της ζώνης ενώ στο νησί της Καλύμνου μεταφέρθηκε η πρωτεύουσα από τη Χώρα στη Πόθια, η οποία γνώρισε μεγάλη οικιστική ανάπτυξη.

Στα μέσα του 20^{ου} αιώνα τα Δωδεκάνησα περνούν μία μεταβατική περίοδο κατά την οποία η κυριότητα των νησιών, μέσα σε λίγα χρόνια, περνάει από τους Ιταλούς στους Γερμανούς και έπειτα τους Βρετανούς, ενώ τέλος προσαρτίζονται στην Ελλάδα. Η περίοδος που ακολουθεί μετά την Ενσωμάτωση χαρακτηρίζεται από την συνεχή ανάπτυξη της βιομηχανίας, κυρίως λόγω της έλλειψης μεγάλων βιομηχανικών μονάδων στον Ελλαδικό χώρο. Οι επιχειρήσεις πέρασαν σε Έλληνες, επεκτάθηκαν οι εγκαταστάσεις για την κάλυψη των

αναγκών της διεθνούς αγοράς την οποία εξυπηρετούσαν ακόμη. Επίσης παρατηρείται η ανάπτυξη του κλάδου της επεξεργασίας και μεταποίησης γεωργικών προϊόντων στο νησί της Κω με τη δημιουργία νέων εργοστασίων, χωρίς ιταλικές επιρροές σε μορφολογικό επίπεδο αλλά είναι ξεκάθαρο πως η λειτουργία όρισε την μορφολογία, χαρακτηριστικό που παρατηρείται στη πλειοψηφία των βιομηχανικών κτιρίων διεθνώς.

Τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, μέχρι και τις αρχές του 1990, παρατηρείται η παρακμή της βιομηχανικής δραστηριότητας, όχι μόνο στα Δωδεκάνησα αλλά σε παγκόσμιο επίπεδο. Έτσι λοιπόν τα νησιά της Δωδεκανήσου ήρθαν αντιμέτωπα με το φαινόμενο της αποβιομηχάνησης και τις συνέπειές του. Με την ανάπτυξη των χερσαίων οδικών δικτύων καθώς και την ανάπτυξη της βιομηχανίας στην υπόλοιπη Ελλάδα, οι δωδεκανησιακές επιχειρήσεις δεν ήταν πια ανταγωνιστικές ούτε είχαν το μονοπώλειο. Επιπλέον η στροφή της οικονομικής δραστηριότητας προς την «τουριστική βιομηχανία» συνέβαλλαν στην εγκατάλειψη όλων και περισσότερων επιχειρήσεων. Οι επιχειρήσεις αυτές όμως είχαν εγκατασταθεί σε καίρια σημεία των πόλεων με συνέπεια την δημιουργία μεγάλων αστικών κενών με σπουδαίο κτιριακό απόθεμα. Ο χαρακτήρας των πόλεων πλέον αλλάζει, από βιομηχανικός γίνεται τουριστικός και παρατηρείται τα τελευταία χρόνια η πρόθεση για αξιοποίηση των πρώην βιομηχανικών περιοχών για την πολιτιστική αλλά και τη τουριστική ανάπτυξη των νησιών.

Συνεπώς οι διάφορες φάσεις από τις οποίες διήλθε η ιστορική εξέλιξη του τόπου επηρέασαν ανάλογα τη βιομηχανική εξέλιξη σε οικονομικό, μορφολογικό και αρχιτεκτονικό επίπεδο. Κάθε περίοδος διαγράφεται πάνω στα κτίρια της εποχής μέσω των αρχιτεκτονικών στυλ που είχαν επικρατήσει ή ακόμη και επιβληθεί. Από τον ρασιοναλισμό, στον εκλεκτικισμό και τη λειτουργία να επιτάσσει τη μορφή, έχουμε σήμερα ένα σύνολο βιομηχανικών κτιριακών όγκων μεγάλης αξίας να παραμένει ανεκμετάλλευτο και να φθείρεται με το πέρασμα του χρόνου. Όσα εξακολούθησαν να βρίσκονται σε ιδιώτες ιδιοκτήτες έχουν αποκατασταθεί, με νέες χρήσεις, κυρίως εμπορικού χαρακτήρα ή ως κέντρα διασκέδασης. Λίγα είναι τα παραδείγματα που οι τοπικές αρχές αποκατάστησαν και χρησιμοποίησαν κάποια από αυτά ως σχολεία. Τα υπόλοιπα έχουν κατά καιρούς, βρεθεί στο το επίκεντρο μελετών και συζητήσεων για την επανάχρησή τους αλλά διάφοροι λόγοι, κυρίως η δέσμευσή τους σε τράπεζες, έχουν αποτρέψει οποιαδήποτε επέμβαση.

Συμπεραίνει κανείς πως το θέμα της διατήρησης της βιομηχανικής κληρονομιάς είναι εξαιρετικά σημαντικό, καθώς οι βιομηχανίες ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με τις παραγωγικές δραστηριότητες και την ανάπτυξη του τόπου ενώ ταυτόχρονα αποτέλεσαν και αποτελούν τοπόσημα στις πόλεις. Το ζήτημα που τίθεται είναι με ποιο τρόπο τα βιομηχανικά κτίρια και συγκροτήματα, από τα οποία κάποια αποτελούν ιδιωτική ιδιοκτησία, θα μπορέσουν να διατηρηθούν κρατώντας τον ιστορικό και αρχιτεκτονικό χαρακτήρα τους. Κάποια έχουν αναγνωρισθεί ήδη ως ιστορικά Διατηρητέα Μνημεία από το Υπουργείο Πολιτισμού ενώ το 2008 στο συνέδριο με τίτλο «Η Βιομηχανική Κληρονομιά της Δωδεκανήσου» που συνδιοργάνωσαν το ΤΕΕ τμ. Δωδ/σου με το Επιμελητήριο Δωδ/σου, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην αξία των καταλοίπων της βιομηχανικής δραστηριότητας που οδήγησε το 2015 στην απόφαση της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου για τη συστηματική καταγραφή τους. Το ζήτημα όμως της διαχείρισης και αξιοποίησής τους αφορά όχι μόνο τους σημερινούς ιδιοκτήτες, αλλά ολόκληρη τη πόλη. Κύριο μέλημα θα πρέπει να είναι η αποκατάσταση των εγκαταστάσεων και μηχανολογικού εξοπλισμού των βιομηχανιών που βρίσκονται στην ιδιοκτησία των τραπεζών προς τη δημιουργία μουσειακών και άλλων πολιτιστικών χώρων ανάλογα με τις ανάγκες τι πόλης. Ενώ οι μικρότερες ιδιόκτητες εγκαταστάσεις που ήδη επαναχρησιμοποιούνται, να προστατευτούν νομικά ώστε να μην χαθεί ο χαρακτήρας τους ή να μη κατεδαφιστούν. Οι πρώτες κινήσεις έχουν ήδη γίνει, χρειάζεται όμως ένα ενιαίο σχεδιαστικό πλαίσιο για την αποφυγή αποσπασματικών επεμβάσεων, παράταιρων μεταξύ τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Slotta Rainer, Εισαγωγή στη Βιομηχανική Αρχαιολογία, Αθήνα, 1992, εκδόσεις: Πολιτιστικό Τεχνολογικό ίδρυμα ETBA
- Κολώνας Βασίλης, Η ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα, 1912-1943, εκδόσεις Ολκός, Αθήνα, 2002
- Κίννα Ανθούλα, Κώστογλου Δ., Τουρκομανώλη Ολ., Φάκκου Μ. Χατζηνικολάου Κ., Σοφού Δομ., Ιστορία της Κω γ' τόμος από την τουρκοκρατία μέχρι την ενσωμάτωση, Έκδοση Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου, Επαρχείο Κώ 2002
- Γιαννοπουλος Γιάννης, Σύντομη ιστορία της Δωδεκανήσου, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, 1997
- Σαραντάκου Έφη, Αρχιτεκτονική της ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα, 2005
- Κώστας Καντάς (2011), Η Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα και στη Ρόδο (1912-1939), (<http://www.istorikathemata.com/2011/07/i-1912-1939.html>)
- Μαργιέ Αναστασία, Χαλβαντζή Φωτεινή, *Ιταλικά βιομηχανικά συγκροτήματα στο νησί της Ρόδου*, Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου, ΤΕΕ Δωδεκανήσου, Ρόδος, 2009
- Μαργιέ Αναστασία, *Το συγκρότημα των Δημοτικών Σφαγείων στη Ρόδο. Ανάλυση – τεκμηρίωση και πρόταση αποκατάστασης*. Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου, ΤΕΕ Δωδεκανήσου, Ρόδος, 2009
- Παπασταματίου Νικόλαος, *Το χρονικό της βιομηχανικής ανάπτυξης στη Δωδεκάνησο μετά την ενσωμάτωση*, Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου, ΤΕΕ Δωδεκανήσου, Ρόδος, 2009
- Σαλαμαστάκης Δημήτρης, *CAIR, ογδόντα χρόνια δημιουργίας*, Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου, ΤΕΕ Δωδεκανήσου, Ρόδος, 2009
- Μανωλαράκη Μαρία, *Το κτήριο της Coloniale Siderourgica στην περιοχή Κόβα της Ρόδου. Το ιταλικό αρχείο σχεδίων*, Η Βιομηχανική Κληρονομιά της Δωδεκανήσου, ΤΕΕ Δωδεκανήσου, Ρόδος, 2009
- Κόκκινος Μιχάλης, *Ο Αλευρόμυλος της Ρόδου*, η Βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου, ΤΕΕ Δωδεκανήσου, Ρόδος, 2009
- Αναγνωστίδου Έφη, *Η Βιομηχανική ζώνη της Κω: προοπτικές εναλλακτικής διαχείρισης*, η Βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου, ΤΕΕ Δωδεκανήσου, Ρόδος, 2009
- Πασχαλίδης Γεώργιος, *Βιομηχανικά και προβιομηχανικά κτίρια στη Ρόδο και στη Κω. Μια πρώτη καταγραφή*, Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου, ΤΕΕ Δωδεκανήσου, Ρόδος, 2009

- Μυλωνάς Νικόλαος, *Μια ματιά στην βιομηχανική κληρονομιά της Κω: τα συνεταιριστικά βιομηχανικά συγκροτήματα της Κω του 20ου αιώνα*, Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου, ΤΕΕ Δωδεκανήσου, Ρόδος, 2009
- Ρούσσου Ελένη, *Βιοτεχνικές Εγκαταστάσεις στην Κάλυμνο*, Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου, ΤΕΕ Δωδεκανήσου, Ρόδος, 2009
- Παπαϊωάννου Αναστασία, *Βιομηχανία και Αμμηχανία στα Δωδεκάνησα*, Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου, ΤΕΕ Δωδεκανήσου, Ρόδος, 2009

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Τσιρπανλής Ζαχαρίας, Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα 1912-1943, έκδοση Γραφείου Μεσαιωνικής Πόλης Ρόδου – προγραμματικής σύμβασης ΥΠΠΟ – ΤΑΠΑ – Δήμου Ρόδου, Ρόδος, 1998, σελ. 33
2. Φωτογραφία από έρευνα πεδίου
3. Τσιρπανλής Ζαχαρίας, ό.π., σελ. 222
4. Μαργιέ Αναστασία, Χαλβαντζή Φωτεινή, Ιταλικά βιομηχανικά συγκροτήματα στο νησί της Ρόδου, Η βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου, ό.π., σελ. 29
5. Αναγνωστίδου Έφη, Η Βιομηχανική ζώνη της Κω: προοπτικές εναλλακτικής διαχείρισης, Η Βιομηχανική κληρονομιά της Δωδεκανήσου, ΤΕΕ Δωδεκανήσου, Ρόδος, 2009, σελ 207
6. <https://maps.google.com/>
7. <https://aienaristeyein.com/2014/03/07/σαν-σήμερα-το-1948-η-ενσωμάτωση-των-δωδεκα/>
8. Ό.π.
9. Ό.π.
10. Γενικά Αρχεία Κράτους, (Γ.Α.Κ.), τμήμα Δωδεκανήσου
11. Ό.π.
12. Μαργιέ, 2009, σελ 152
13. Ό.π.
14. <http://www.rhodesblogs.gr>
15. Μαργιέ, 2009, σελ 32
16. Γενικά Αρχεία Κράτους, (Γ.Α.Κ.), τμήμα Δωδεκανήσου
17. Σαλαμαστάκης, 2009, σελ. 83-84
18. Γενικά Αρχεία Κράτους, (Γ.Α.Κ.), τμήμα Δωδεκανήσου
19. <https://maps.google.com/>
20. <https://oikologicarodiaka.wordpress.com/2011/11/16/κτήρια-φαντάσματα-μέρος-1/>
21. Γενικά Αρχεία Κράτους, (Γ.Α.Κ.), τμήμα Δωδεκανήσου
22. Γενικά Αρχεία Κράτους, (Γ.Α.Κ.), τμήμα Δωδεκανήσου
23. <https://maps.google.com/>
24. Μαργιέ, Χαλβαντζή, 2009, σελ.32

25. Ό.π.
26. Φωτογραφία από έρευνα πεδίου
27. Ό.π.
28. Ό.π.
29. Γενικά Αρχεία Κράτους, (Γ.Α.Κ.), τμήμα Δωδεκανήσου
30. <https://maps.google.com/>
31. Φωτογραφία από έρευνα πεδίου
32. Ό.π.
33. Ό.π.
34. Ό.π.
35. Ό.π.
36. Ό.π.
37. Ό.π.
38. Τεχνικές Υπηρεσίες Δήμου Κω – Ερευνητικό έργο 3964
39. <https://maps.google.com/>
40. Ό.π.
41. Ό.π.
42. Ρούσσου, 2009, σελ. 218

